

André Martinet:

ÉCONOMIE DES CHANGEMENTS PHONÉTIQUES ^x

TRAITÉ DE PHONOLOGIE DIACHRONIQUES ^{ix}

Première partie: THEORIE GÉNÉRALE ^{xxx}

Bern 1955

(Prikaz: Kruno Franjić)

- ^x Ekonomija fonetskih promjena
- ^{ix} Rasprava o dijakronijskoj fonologiji
- ^{xxx} Opća teorija

Već nas podnaslov informira o sadržaju: to je rasprava o dijakronijskoj fonologiji. U prvom se dijelu knjige s teorijskoga stajališta izlažu principi i metode dijakronijske fonologije, u drugom su primjene tih metoda i tih principa na jezičnoj građi iz irskoga, keltskog, engleskog, španjolskog... Naš je interes na prvome dijelu ove knjige, tj. na "Općoj teoriji" (Théorie générale).

Prava bi svrha bila postignuta, a zadaća posve izvršena, kad bismo, osvojivši i posvojivši strukturalističku terminologiju koju donosi Martinetova knjiga, njezine principe i metode naučili primjenjivati na svojoj, domaćoj jezičnoj građi. Međutim, u početku barem, zadovoljimo se time da ponajprije upoznamo principe i metode, da ovladamo temeljnim terminima i otkrijemo njihov sadržaj. Upoznajmo to, jer po općem sudu, Martinetova je knjiga kapitalno djelo moderne lingvistike.

"Opća teorija" ima šest poglavlja, pa ću njihov sadržaj u parafrazama ili citatima iznositi redom i pod naslovima pod kojima su i u samoj knjizi doneseni, a zadržavajući se pretežno na ključnim terminima teorije.

1. Uvod

Kad se strukturalist upušta u funkcionalnu i strukturalnu analizu jezičnog razvitka, kad tu analizu vodi razborito, što će reći: vodi tako da ne zanemaruje nijedan aspekt predmeta svoga proučavanja, čini to u čvrstom uvjerenju da u pitanjima jezičnoga razvitka nema neistražive tajne. Strukturalist se od tradicionalnoga lingvista razlikuje po tome što se ne zadovoljava samo opisom pojava, nego pojave teži uzročno tumačiti. Uzmimo: strukturalist se ne zadovoljava, istina nesumnjivo tačnom konstatacijom koju donosi metakronijska jednadžba: u latinsko - u francusko. On će se zapitati: kada se to desilo, kako se desilo i zašto? Nije važno pojavama priljepljivati određene etikete; pojave valja zapažati te ispravno tumačiti proces njihova nastajanja i razvitka. A u jezičnom razvitku djeluju dva faktora: unutarnji i vanjski. Unutarnje je u jezičnom, dakle i fonijskom razvitku - sve što je čisto lingvističko, sve što jedan jezik karakterizira posebice i što ga suprotstavlja svakome drugom jeziku. Vanjsko je u jezičnom, dakle i fonijskom razvitku - sve što izvana djeluje i utječe na čovjeka i njegov govor; tako npr. klima, postojbina, ali jednako i sve ono u svakidašnjoj ili slučajnoj ljudskoj mentalnoj i fizičkoj aktivnosti što može utjecati na prirodu lingvističkog sistema. O ovoj opoziciji: unutarnje - vanjsko, naglašuje Martinet, valja i te kako voditi računa kad je posrijedi analiza kakve pojave u fonijskom razvitku. Međutim, u to možemo biti sigurni, uvjerava nas nadalje Martinet, nikad u dijakroniji nećemo doprijeti do toga da razmrsmo sve konce u klupku uzročnosti neke pojave ako ni zbog čega drugog, ono zbog toga što uzročnost nema ni početka ni kraja. Jer ne bi trebalo da ikad smetnemo s uma ovo: stvarnost nije baš uvijek pravolinijska kao što su konstrukcije čovjekova duha.

2. Funkcija

Kad Martinet upotrebljava termin funkcija, sam upozorava da u prvom redu pod tim razumijeva distinktivnu (razlikovnu) funkciju. Daka-

ko, fonemi često osim distinktivne vrše i druge funkcije. Tu se osobito misli na funkciju "estetsku"; za nju se lingvisti općenito manje zanimaju "budući da o njoj nije lako govoriti potrebnom objektivnom strogoćom". Martinetov primjer: u suvremenom francuskom, čini se, moguće je utvrditi tendenciju miješanja (konfuzije) dvaju fonema a u riječima kao patte (-šapa) i pâte (-tijesto) gdje je u prvoj riječi a izrazito prednje, u drugoj izrazito stražnje. Nosioi tradicionalnog pariskoga isgovora čuvaju dobro razliku dvaju fonema dok se u pokrajima ta razlika dokida. Čuvanje razlike smatra se "otmjenim", dokidanje razlike - "vulgarnim". Mada je ovdje riječ o vrlo nepreciznim mogućnostima, očito je, upozorava Martinet, da funkcije ovoga tipa ipak nisu bez posljedice na razvitak fonološkog sistema; stoga je dobro i ovakve pojave držati na umu.

Neopravdano i nepravedno pojednostavljujući probleme, neki hoće i uzimaju da je komunikacija praktički jedina funkcija jezika. Martinetova opaska: "Gotovo je već banalno izricati da je jezik čovječanstvu možda više značio kao podloga za misli negoli kao sredstvo za komunikaciju." Međutim, sve upućuje na to da bi jezik svakog pojedinca postao ubrzo nerazumljiv drugima da nije društvenog pritiska koji stalno upravlja potrebama uzajamnog razumijevanja. Ovo upravljanje isto kao što postoji na planu leksika i gramatike, jednako postoji i na planu fonema; jer i fonemi su dio lingvističkih konvencija određene jezične zajednice.

Pri riječi o lingvističkim konvencijama, o potrebi uzajamnog razumijevanja i društvenom pritisku koji njime upravlja, dotičemo centralnu tezu dijakronijske fonologije koja se tiče funkcije, i ona je ovakva: sve u svemu jedna se fonološka opozicija, korisna za uzajamno razumijevanje, bolje održava od opozicije koja je manje korisna. Dakako, održavanje jedne a eliminiranje druge ne zavisi od samovoljne odluke govornika^x, nego od normalne igre lingvističkih mijena koje favoriziraju korisne crte na štetu crta manje korisnih. Teza nije nova. Sažeo ju je još 1890. Paul Passy^{xx} ovako:

"1. Jezik neprestano teži za tim da se otarasi svega što je suvišno.

2. Jezik neprestano teži za tim da istakne ono što je potrebno."

Prvi navedeni princip u jeziku nalazi se još i pod imenom zakona manjeg otpora i pod imenom principa ekonomije. Temeljna je postavka funkcionalista u ovome pogledu ova: fonetske promjene ne dešavaju se bez obzira na potrebe komunikacije; jedan od faktora koji njima može odrediti pravac, pa čak i pojavu, jeste prijevka potreba da se očuvanjem korisnih fonoloških opozicija osigura uzajamno razumijevanje. A za sudbinu jedne opozicije bitni su faktori: artikulacijska i akustička priroda razlikovnih crta. Ovdje je sada važno utvrditi ovo: da li relativna važnost jedne opozicije, važnost u zadovoljenju potreba komunikacije, ima ili nema kakvu ulogu u eliminiranju ili pak očuvanju same te opozicije? Neće li

^x U francuskom originalu: sujet parlant, onaj koji govori, "governo lice".

^{xx} U djelu: Études sur les changements phonétiques et leurs caractères généraux.

se fonološka opozicija koja održava razliku među stotinjak najčestotnijih i najpotrebnijih riječi uspješnije suprotstaviti eliminiranju nego će to moći opozicija koja razlikovnu ulogu vrši među manjim brojem primjera? Da se odgovori na ovo pitanje, prije bi bilo potrebno odgovoriti na jedno drugo i novo pitanje: može li se procijeniti razlikovna važnost neke fonološke opozicije, i kako se to može učiniti?

Funkcionalno opterećenje^x jeste nov termin kojim se označuje funkcionalna važnost jedne fonološke opozicije. Ni ovdje, jednako kao i u mnogim drugim pitanjima (a zar je to loše?) među strukturalistima nema posvemašnjeg suglasja: nema suglasja o tačnoj vrijednosti termina o kom je riječ. "U svom najjednostavnijem i najnaivnijem značenju on se daje broju parova u leksiku koji bi bili potpuni homonimi kad ne bi bilo da jedna riječ toga para ne predstavlja član A u opoziciji tamo gdje druga riječ predstavlja drugi član B: par blanc (bijel) - blond (plav, boja kose) u francuskom je elemenat funkcionalnog opterećenja opozicije /ã/ õ/ / isto kao dent (zub) - don (dar), sang (krv) - son (glas), banc (klupa) - bon (dobar) i mnoštvo drugih. Budući da je broj parova /ã/ õ/ / znatan, kaže se da je funkcionalno opterećenje opozicije /ã/ õ/ / visoko. Pokušamo li isto učiniti, recimo, s opozicijom /ẽ/ œ/ /, naći ćemo tek malen broj parova kao brin (vlat) - brun (smeđ), empreint (otisnut) - emprunt (uzajmljen). Reći će se da je funkcionalno opterećenje ove opozicije slabo." Sada bi trebalo utvrditi leksičku frekvenciju (čestotu) svakog ispitivanog fonema pamteći da jedan fonem ima to više izgleda da ispunjava distinktivne (razlikovne) funkcije, što je frekventniji (čestotniji). Frekvencija u leksiku često je značajnija od stvarne frekvencije u različitim tekstovima ili u govoru. Međutim ima i obratnih primjera: francusko /œ/ član je para u opoziciji s minimalnom diferencijacijom (razlikovnošću) /ẽ/ - /œ/ ; njegovo je funkcionalno opterećenje vrlo slabo; ali ono se dosta često pojavljuje u govorenim ili pisanim tekstovima, jer se nalazi u riječi visoke frekvencije kao što je neodređeni član un. U ovoj stvarnoj visokoj frekvenciji, unatoč vrlo slaboj leksičkoj, izgledi su da se opozicija /ẽ/ - /œ/ održi.^{xx}

^x U francuskom originalu: rendement fonctionnel; engleski: functional yield ili burden; njemački: funktionelle Belastung.

^{xx} Moglo bi se, vjerujem, maločas prikazivanom metodom pokušati tumačiti jednu fonološku pojavu u suvremenom hrvatskosrpskom, da se udovolji, u početku članska istaknutoj, pravoj svrsi prikazivanja Martinetove knjige: strukturalističku terminologiju, strukturalističke principe i metode pokušati primjenjivati na "svojoj, domaćoj jezičnoj građi".

Riječ bi bila o jednoj tendenciji u suvremenome hrvatskosrpskom: o tendenciji za eliminiranjem opozicije /č/ - /ć/ i /dž/ - /đ/ koja se očito i neosporno ogleda u današnjoj konfuziji (miješanju) tih dvaju parova fonema, miješanju unutar parova.

Podsjetimo se sada koji su sve faktori relevantni za sudbinu jedne fonološke opozicije, pa ćemo vidjeti da su to: artikulacijska i akustička priroda razlikovnih crta, funkcionalno opterećenje same opozicije, frekvencija u različitim kontekstima svakoga od elemenata opozicije...

Nije moguće sa svom potrebnom sigurnošću odrediti istinsku važnost funkcionalnog opterećenja u očuvanju fonoloških opozicija na temelju oskudnih podataka; valjalo bi imati potpune tablice i statističke podatke o frekvenciji ispitivane opozicije u leksiku, podatke o frekvenciji svakoga od elemenata opozicije u različitim kontekstima i drugo. Međutim, neosporno je, i nek zasad bude dovoljno, da je funkcionalno opterećenje vrlo relevantan unutarnji faktor u fonološkom razvitku. A ovoliko se može sa sigurnošću reći:

1. Dva susjedna fonema ne teže nužno k miješanju (konfuziji) iz jedinog razloga što njihova opozicija (opreka) ima funkcionalno opterećenje jednako ništici...

2. Semantička proširenja, stvaranje složenica, morfološka reorganizacija često će donijeti laka rješenja za probleme koji mogu iskrnuti kad se koja važna opozicija nađe funkcionalno ugrožena težnjom dvaju fonema ka miješanju..."

3. Struktura jeste termin kojemu su skloni mnogi suvremeni lingvisti i lingvistički krugovi. "Strukturalizam" je čak postao naljepnica što se daje praktički svakom pokretu ako je raskinuo s tradicijom filo-

Što se artikulacije tiče, uzmimo razmotriti prvi par; fonemi /č/ i /ć/ oba su alveolarne bezvučne afrikate, "tvrda" i "meka"; funkcionalno opterećuje relativno slabo: čar (draž) - ćar (dobit), spavačica (žena koja spava) - spavaćica (odjeća u kojoj spava spavaćica).

Iz pitanje analize proizlazi: po svojoj artikulaciji fonemi /č/ i /ć/ vrlo su blizi, po akustičkome (slušnom) dojmu nisu daleko jedan od drugoga; oba su bezvučni; funkcionalno opterećenje - slabo, relativna frekvencija u različitim kontekstima - "niska". Sve bismo gotovo isto mogli reći i za drugi par fonološke opozicije /dž/ - /đ/ gdje su posrijedi alveolarne zvučne afrikate "tvrda" i "meka", prema današnjem stanju također očit u konfuziji. Primjer: džem (slatko od voća) - đem (dio konjske opreme).

Spomenuli smo tek unutarnje, dakle čisto lingvističke faktore koji pogoduju, sva je prilika, eliminiranju pomenutih, nevitarnih fonoloških opozicija. Mogu se još dodati i drugi razlozi, vanjski, nelingvistički u užem smislu riječi: turski adstrat (ili superstrat?) u tkvu vjekova na velikom dijelu hrvatskosrpskog jezičnoga područja, dakle utjecaj jednoga fonološkog sustava drukčijeg od našega.

Već je odavna uočeno da u izgovoru fonema /č/ i /ć/, /dž/ i /đ/ griješe ne samo kajkavci nego i mnogi štokavci. "Griješe"? Nije li to možda manje "grijev", a više normalna igra lingvističkih mijena koje, zaista, nimalo ne smetaju uzajamnom sporazumijevanju? "Griješe" ne samo kajkavci nego i mnogi štokavci, ali mi se ipak lijepo razumijemo. Pa ako se jedna opozicija dokine, jezično stanje to dijelom potvrđuje, jezik ipak ne gubi, kako bi se to moglo kome učiniti. Naknada se stvori: u našem primjeru možda je to semantičko proširenje, tj. proširenje značenja jedne riječi (polisemija).

A drugo je, posve je nešto drugo, hoćemo li razliku fonoloških opozicija u dokidanju, ostaviti u grafiji. Jer ortografija je i onako stvar konvencije.

loške lingvistike. Kad bi valjalo supostaviti gledišta, "strukturalisti" se ne bi baš tako lako suglasili o tome što je to "lingvistička struktura". Možda bi se među lingvistima mogli staviti u opreku "oni za koje je strukturalizam vodeće načelo prema kojemu se izvode metodi proučavanja, i oni koji su do poimanja jezika kao strukture došli tek putem sinkronijske deskripcije... U temelju strukturalističke misli... zajednički je supstrat: uvjerenje, ili barem osjećaj, da ono što karakterizira jedan jezik i što ga suprotstavlja svakome drugom jeste tip organizacije, sui generis, koji nadmašuje slučajne sličnosti među realizacijama izoliranih jedinica". Ogleđajmo jednu takvu slučajnu sličnost: perzijsko bad isto znači što i englesko bad; pa kad bi se čak na posve isti način izgovaralo, opet to ostaje perzijsko bad. Ono ostaje nešto drugo i različito od engleskoga bad, jer dolazi u drugačijim kontekstima i u drugačijim paradigmama, jer ima određeno mjesto u svom semantičkom polju, jer svaka fonološka komponenta ulazi u određene kombinacije u lancu i na svoj se način razlikuje od drugih fonema u sustavu.

Vrijedi istaći da nije važna istovetnost fonijske ili semantičke supstance (kakvu nam npr. donosi pomenuti perzijsko-engleski primjer) već način na koji se realizira konačna svrha jezika.

4. Ekonomija

U ovome poglavlju Martinet na samom početku spominje jedno temeljno protuslovlje; to on protuslovlje vidi u tome što se cjelokupan jezični razvitak može uzeti tako kao da njime upravlja stalni sukob (protuslovlje, antinomija) između čovjekovih komunikativnih i ekspresivnih potreba - i njegove težnje da na minimum svede svoju mentalnu i fizičku aktivnost. Ekspresivne potrebe zahtijevaju sve brojnije, sve specifičnije i proporcionalno manje frekventne jedinice; a s druge strane prirodna inercija vuče prema sve užem broju općenitih jedinica jače frekvencije. Inercija je stalan faktor u jeziku i jezičnom razvitku, a svaka jezična zajednica u svakom trenutku pronalazi ravnotežu između rečenih čovjekovih komunikativnih i ekspresivnih potreba s jedne, i spomenute prirodne inercije s druge strane. U navedenom stalnom sukobu jezikom upravlja "načelo najmanjeg otpora"^x, Martinet ga radije naziva jednostavno riječju: EKONOMIJA. A jezična "ekonomija" uključuje sve: i redukciju nekorisnih jezičnih distinkcija, i pojavu novih, i održavanje onoga što možemo nazvati jezični status quo.

5. Prozodija jeste posebno poglavlje u foniji: fonematika se bavi fonemima, njihovim varijacijama i njihovim komponentama; u prozodiju ide sve što u foniji ne ulazi u okvir fonema, a to su: akcenat, tonovi, intonacija i kvantitet. Teorijski, ovakva je dioba opravdana; praktički pogotovu: uzmimo samo za primjer riječ akcenat, pa ćemo vidjeti da ona neće odgovarati istoj realnosti jednome Francuzu ili recimo jednome Hrvat, mada će i jednome i drugome riječ samoglasnik ili suglasnik odgovarati istoj realnosti. Ostalo bi još samo da se kaže toliko da je na ovome području, na području prozodije, osobito onog njezina dijela koji

^x U francuskom originalu: "principe du moindre effort"; u engleskom je isto: "principle of least effort".

govori o intonaciji, u svim jezicima do danas skupljeno ponajmanje pouzdanih podataka. Tako u prozodijskim pitanjima ostaje široko polje za studijsku aktivnost u sinkronijskoj i historijskoj perspektivi.

6. Zaključak koji Martinetova knjiga donosi na kraju tiče se karaktera fonetskih promjena. Mislim, međutim, da se taj zaključak slobodno i valjano može primijeniti i na planu morfoloških i leksičkih kategorija. Zaključak je da se u jednome lingvističkom sistemu mogu identificirati tri tipa promjena koje se dešavaju u fonijskom (a po našem i uopće u jezičnome) razvitku:

prvo su promjene koje ne zasijecaju u razlikovne mogućnosti jezika;

drugo su promjene koje razlikovne mogućnosti smanjuju;

i treće jesu promjene koje broj razlikovnih jedinica povećavaju.

Potpun bi prikaz Martinetove opće teorije fonetskih promjena graničio gotovo s prijevodom ukupnoga njezina teksta. Toliko je ova knjiga ekonomična u izrazu, toliko svaka nova rečenica u njoj uvijek donosi novu informaciju. Tako sam se kao pisac prikaza našao pred teškom zadaćom da sažimljem nešto što je već po sebi sažetak. I odabrao sam rješenje da iz svakoga poglavlja prenesem ponešto, stalno držeći na umu, tako mi se činilo, potrebu isticanja onih činilaca koji nisu samo relevantni za fonijski, nego i za ukupan jezični razvitak. A takav se sud nameće analogijski prema odista usoritoj dijalektičkoj ekspertizi kojom je Martinet analizirao ekonomiju fonetskih promjena; ovime sam mislio: prema svestranoj lingvističkoj analizi koja ne zanemaruje nijedan aspekt ispitivane realnosti.

K. Pranjić